

УДК 811.161.3

*І.У. Сацута***ПРЫСЛОЎЕ Ў СТАРАБЕЛАРУСКІМ ПЕРАКЛАДЗЕ
ВОІНСКАЙ АПОВЕСЦІ «ГІСТОРЫЯ АБ АТЫЛЕ»**

У артыкуле даследуюцца асноўныя семантычныя групы прыслоўяў, зафіксаваных у старабеларускім рукапісным перакладзе аповесці «Гісторыя аб Атыле», аналізуюцца асаблівасці ўтварэння прыслоўяў у помніку. Паводле паходжання асноўную групу складаюць прыслоўі, характэрныя агульнаславянскай і агульнаўсходнеславянскай мовам. Даволі шырока прадстаўлены таксама паланізмы і іх беларускія варыянты ў адпаведным фанетычным і граматычным афармленні.

Граматычная катэгорыя прыслоўяў надзвычай старажытная. Ужо ў пачатковы перыяд гістарычнага развіцця ўсходніх славян прыслоўі складалі самастойную часціну мовы, вылучаліся з астатніх часцін мовы сваімі марфалагічнымі адзнакамі і сінтаксічнымі функцыямі. Асноўнымі марфалагічнымі прыметамі прыслоўяў былі адсутнасць форм скланення і спражэння і словаўтваральная суадноснасць з усімі знамянальнымі часцінамі мовы. Напэўна, у той далёкі ад нас час марфалагічная будова некаторых прыслоўяў была больш выразнай, бо тады маглі яшчэ існаваць і тыя зменныя словы, на базе якіх утварыліся гэтыя прыслоўі. Важнай марфалагічнай адзнакай прыслоўяў з'яўлялася наяўнасць формаўзмянення, якое ўласціва вялікай колькасці адпрыметнікавых прыслоўяў. Самай тыповай сінтаксічнай рысай прыслоўяў было ўжыванне іх у ролі акалічнасцей. Акрамя таго, прыслоўі ў сказе маглі выступаць у функцыі азначэння, калі адносіліся да назоўніка, і іменнай часткай састаўнога выказніка. Калі прыслоўе выконвала функцыю выказніка ў безасабовым сказе, яно пераходзіла ў разрад безасабова-прэдыкатыўных слоў. Пры ўмове субстантывацыі прыслоўі маглі быць у сказе дзейнікам або дапаўненнем.

Старабеларуская літаратурная мова XIV–XVII стст. захоўвала асноўную масу прыслоўяў, якія характэрны былі агульнаўсходнеславянскай мове. Дадзены граматычны разрад слоў прадаўжаў развіццё на беларускай глебе ў напрамку замацавання прыслоўяў як самастойнай часціны мовы, што выразна прасочваецца пры аналізе старабеларускага перакладу «Гісторыі аб Атыле».

Воінская аповесць «Історыя о Атыли короли угорьскомъ» паявілася ў старабеларускай літаратуры каля 1580 г. у складзе так званага Пазнанскага зборніка і ўяўляе сабой ананімны старабеларускі рукапісны пераклад з польскага выдання гэтай аповесці, друкаванага перакладу Ц. Базыліка з лацінамоўнага твора «Athila» венгерскага гуманіста М. Олаха, напісанага ў 1538 г. у Нідэрландах і ўпершыню надрукаванага ў 1568 г. у Швейцарыі ў якасці ўстаўкі ў даследаванне па венгерскай гісторыі А. Банфіні [1].

Па значэнні прыслоўі старабеларускай мовы падзяляліся на акалічнасныя, якасныя і якасна-акалічнасныя.

Да акалічнасных адносіліся прыслоўі са значэннем месца, часу, прычыны і мэты.

У адпаведнасці з прыватнымі значэннямі прыслоўі часу ў старабеларускім перакладзе «Гісторыі аб Атыле» можна падзяліць на наступныя падгрупы:

1. Прыслоўі, якія паказваюць, калі адбываецца дзеянне або як доўга яно працягваецца: *тогда в тоу часе в Панънонѣи ... мекали роуные народы* [1, с. 107]; *то есть в тоу краю который теперь Ёгровскимъ зовемо* [1, с. 107]; *коли ему его люда справу* [1, с. 107]; *Назагрэе Ёгрове ... будучы спрацованы шпочынули* [1, с. 109]; *Потомъ ... всю дольную Ёгровскую землю ... подъ свою моцъ подъбили* [1,

с. 113]; часо спра^еного ге^тмана повн^оости досы^т чынечы [1, с. 117]; што де Атылн прыбывало н силы н богатэствъ [1, с. 127]; с которы вже бы^л давно великую во^бну зача^л [1, с. 131]; не вжо зара^з мўжностъ твоа н панство твоє з рў твои^х шты^лде^т [1, с. 135]; пўты^н молъчавшы до^гго, а пото^л ... ш^тказа^л королю [1, с. 135]; не за^жды лѣпшы^л звы^лло зы^ливо быти [1, с. 151]; вчора проти^л ты^л грубы^л люде^л ... шказалэсь [1, с. 153]; што былъ вжо давно ўмысли^л [1, с. 181]; то пры^лло з ро^зного, а нигды не ш^лнакого повоже^ла [1, с. 185].

2. Прыслоўі, якія паказваюць на час, з якога пачынаецца дзеянне: ш поранкў ... битва са точыла [1, с. 111]; Которые еще спочаткў ўгро^л завжды непрыателни бывали [1, с. 131]; то^т зда^лна зобра^лшы великие бога^тства ... ўчыни^л бы^л дванадцат^л би^лкүп^ло тоє жъ сэк^тты вы^лнавцовъ [1, с. 195]; ўгрове с тата^лское зе^лли зновў вышэ^лшы повторе зе^ллю ўг^ло^лскую были пост^лли [1, с. 209].

3. Прыслоўі, якія паказваюць на час, да якога працягваецца дзеянне: а до вчора битва са точыла [1, с. 111]; волное би^твы иска^л которўю ўмылне ш^лвлоча^л ажъ кү вчорў [1, с. 145].

Прыслоўі месца ў адпаведнасці з канкрэтнымі значэннямі таксама можна падзяліць на падгрупы:

1. Прыслоўі, якія паказваюць на месца, дзе адбываецца дзеянне (працэс): недалеко было мѣ^лто которое звано Потэ^лцына [1, с. 107]; Та ... еха^л до него Дэтрыкъ [1, с. 107]; цэ^лую ночъ были сѣ^лкли а забивали н все гдѣ могли мечо^л трапили [1, с. 107]; Але ўгрове гдѣ о^лно наперли всюдў великую пора^лжкў чынили [1, с. 115]; ш чо^л ниже повѣ^лмъ шире^л [1, с. 121]; Тў исторыкове не згожаю^т са хто би^твы выигра^л [1, с. 149]; ма^лрдѣ бо^ле мимо вси н^лшыє лю^лские речы за^лжды ва^лне^лшыє быти розўмѣмъ [1, с. 165]; вси пола вколо повоєва^л [1, с. 189]; всюдў по шбозе слыхатъ было шамре^ле н нарека^ле [1, с. 189].

2. Прыслоўі, якія паказваюць на напрамак дзеяння (руху): стреляючи здалека на непрыатела ро^зною бронею мешали н^л гўфъцы [1, с. 115]; которые са были ш^лўсю^л до него зо^лли [1, с. 119]; ш^л на то^л мѣ^лтцў ш^лкўль его приведено шбралъ собѣ ме^лканье [1, с. 135]; шсю не можемъ иначе вы^лти [1, с. 141]; ўмылили ... наза ўходи^л [1, с. 141]; спередў на непрыате^л налегае^т [1, с. 141]; Атыла нешто жо^лнеро^л на продъ высла^лшы ... волное би^твы иска^л [1, с. 145]; з далека велми робили непрыатела коне^л н люде^л много ра^л [1, с. 147]; могли з ўтры з бли^лка чынить врў мѣ^лми [1, с. 147]; казал са е^л до дому^л вернўть [1, с. 163]; бли^лко по^л мў заеха^л [1, с. 189]; во^бско свое вже далеко ш^л влоско^л зе^лли бўдўчоє ... назадъ вернў^л [1, с. 203].

3. Прыслоўі, якія паказваюць на пэўную мяжу дзеяння (руху): преследовати ўмысли^л еси поты поки его ласка мнѣ дае^т [1, с. 135]; Тобѣ дотўль тоє мо^лности зе^лское ўжывати допўсти^т, поки емў бўде^т са здало [1, с. 135]; дотўль его ўжывати бўдешъ, докуль Бо^л ... тобѣ назначы^л [1, с. 437].

Прыслоўі прычыны і мэты паказваюць, па якой прычыне або на якой падставе адбываецца дзеянне, для чаго, з якой мэтай. Адзначым, што мэтавае значэнне прыслоўяў звычайна суправаджаецца пабочнымі значэннямі спосабу дзеяння або прычыны: Абы того часу ... ма^лне ... не травн^л [1, с. 123]; Атыла нешто жо^лнеро^л на продъ высла^лшы ... волное би^твы иска^л которўю ўмылне ш^лвлоча^л ажъ кү вчорў [1, с. 145].

Якасныя прыслоўі характарызуюць дзеянне з боку якасці і адносяцца часцей за ўсё да дзеяслова, разам з тым яны могуць характарызаваць і прымету, выражаную

приметнікам ці прислоўем. Гэта лексічна найбольш багатая група прислоўяў прадстаўлена ў асноўным утварэннямі ад якасных приметнікаў: *смѣле проти́ко не-прятелю шли и му́жне са боронили* [1, с. 111]; *прѹ́ко тако и перве́ чере́ Дуна́ ве́нѹли са до своего шбозу́* [1, с. 111]; *по чо́ лацно бы ко́ды ѡбачыти мо́ му́ство ѡбо́га людѹ* [1, с. 111]; *Которого Атыла зо вси́ его во́ско́ латво порази́* [1, с. 125]; *и́шые народы ... королю Атыли доброво́не са по́али* [1, с. 125]; *до ни́ волне ходили* [1, с. 125]; *ласкаве и́ прынавши великие дары и́ да́* [1, с. 125]; *шное мѣ́то по неме́кѹ названо Гтра́пѹ́кѹ* [1, с. 125]; *рады Атылевы добрѣ бы́ свѣдо́* [1, с. 137]; *потреба абы то кождѹ́ з ва́ ѹ́ себе пи́не ѹ́важа́* [1, с. 141]; *завжды то за рѣ́ лѣпшю́ и хоро́шю́ почитано за́не а сла́не ѹ́мереть* [1, с. 141]; *Гѹ́фѹцѹ з обѹ сторо́ по ле́кѹ посту́повали* [1, с. 147]; *набытое рѹ́кою шаблею а му́ствомъ шхо́не не боронили* [1, с. 151]; *не за́жды лѣпшы́ звѣ́ло зы́лно быти* [1, с. 151]; *радѹ свою тае́не ѡ́на́милъ* [1, с. 151]; *ѡста́ки во́ска нашего до́гою во́ною звѹтленого неро́мы́ле на щастѣ пу́сти* [1, с. 155]; *пры тобѣ спры́зливе вѣ́рне и статычным сэ́рцэм бѹ́ду стоа́лъ* [1, с. 155]; *не та́ быте са ро́пѹ́не сторожы́ въ звита́стве* [1, с. 171]; *ѹ́хвати́шы его кре́ко за го́ло выбила е́мѹ шчы* [1, с. 173]; *не смѣ́ са на него ла́не кину́ти* [1, с. 179]; *не лени́ве а хѹ́ливе хватали* [1, с. 183]; *все на́ поготовѹ́ бѹ́детъ* [1, с. 183]; *пи́не игла́не в то́е* [1, с. 183]; *з рѹ́ спросне́ а не́бале ѹ́пусти́ не бѹ́дете хотѣ́ли* [1, с. 183]; *не бѹ́де во́лѣли ни́чэ́не е́сть въ гню́ности* [1, с. 185]; *сква́пливе на него натирали* [1, с. 189]; *проси́ его покорне́* [1, с. 195]; *ѹ́мысли́л еси бы́ сро́кго са з на́ ѡ́ходить* [1, с. 199]; *подато́ рыма́не на себе вложо́нѹ доброво́не прынали* [1, с. 201].

Адприметнікавыя прислоўі з якасным значэннем могуць мець формы ступеней параўнання. Простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца пры дапамозе суфікса *-е́*: *Дэтрыкъ та́же зъ своими не лени́ве собѣ́ почи́а* [1, с. 115]; *што далѣ́ ты́ бо́ше́ запала́ са хѹ́ю ро́шыра́а па́ства своего* [1, с. 117]; *ѡ чо́ ни́же́ повѣ́мъ ширѣ́* [1, с. 121]; *до чо́ ты́ его латве́ намови́* [1, с. 125]; *Поча́лъ собѣ́ во́се́ над звыча́ недба́ле́ почи́ати* [1, с. 129]; *то было им ѹ́чтивѣ́ и по́жыточне́* [1, с. 189]; *которые са бо́зде́ на жо́не́скую працѹ́ ни́ли на кѹ́гла́ство згоди́ти могу́тъ* [1, с. 193].

Простая форма вышэйшай ступені параўнання прислоўяў многа, добра прадстаўлена суплетыўнымі ўтварэннямі: *Поча́лъ ... мно́ству́ людѹ́ своего бо́ше́ ни́ли прысто́н ѹ́фати* [1, с. 129]; *трѹ́но ѹ́себе станови́́ што бы лепѣ́* [1, с. 155].

Самым актыўным спосабам утварэння найвышэйшай ступені параўнання прислоўяў, як і приметнікаў, у старабеларускай мове было выкарыстанне прыстаўкі *най-*, якая далучалася да форм вышэйшай ступені. Радзей сустракаецца сцягнуты варыянт указанай прыстаўкі *на-*. Агульнаўсходнеславянскай мове такая прыстаўка не была ўласцівая. Затое яна была характэрна для старапольскай мовы, якая і стала, верагодна, крыніцай яе для старабеларускай мовы, у тым ліку і для мовы беларускага перакладу «Гісторыі аб Атыле». Тут зафіксаваны толькі формы з прыстаўкай *на-*: *трѹ́пы свое́, а набо́льше́ Кэ́вы ге́мана з великою скорботою ѡ́бычае́мъ тата́скимъ погрѣ́ли* [1, с. 111]; *где бы тѣ́ непрятель набо́льше́ налегалъ сами на́бегали* [1, с. 111]; *ме́ собою розъбирали хто бы на́лепе́ то́мѹ́ спроста́́* [1, с. 117]; *велики са клопотали готѹ́чы са до про́ло́е битвы тако на́лепе́ могли* [1, с. 139].

З аналітычных форм самымі прадуктыўнымі з’яўляюцца ўтварэнні са словам *велики*: *рыма́но́ вели́и мно́го по́ле́ло, ѡ́кромъ тро́ха которые ѹ́течы мо́ли* [1, с. 115]; *што бы што бы вели́и латво ѹ́чы́нити* [1, с. 133]; *по то́ прошло́ битве*

вєлми ла^твє^с могъ быти выкорене^н [1, с. 159]; *въ шбозе Атымево^н вєлми т^ру^но было ш жы^нность* [1, с. 189]; *чыннли шт^укн дивныє скач^учы вєлми х^нко н мист^эне межы ме^нми* [1, с. 193]; *вєлми лацно досыть шчыннли* [1, с. 195].

Радзей складаная форма найвышэйшай ступені параўнання прыслоўяў утвараецца з дапамогай слоў *борздо, далеко, досыть, над звычай, што, такъ*, прычым дапаможныя словы спалучаюцца не толькі з формамі нулявой, але і вышэйшай ступені: *так б^оздо скоро на поча^тк^у панова^на своего н^н вєлми бы^т хотлив^ы до всн^х р^ѣчє^н на в^он^у потре^ны^т* [1, с. 119]; *шмысли^т тогды што наб^озде^с шдары^т на шлове^нскую зе^нлю* [1, с. 119]; *Почалъ соб^ѣ во все^н над звычай^ѣ недбале^с почынати* [1, с. 129]; *довѣдавшы са в^оско непр^ымательское быть далеко б^ошее ни^нли перве^с мнима^н, поча^т того вєлми жаловати* [1, с. 131]; *р^ѣшилъса такъ наб^озде^с м^ѡ зо всн^н своимъ в^оско^н к^у полю Катала^нницкому* [1, с. 137]; *всн иншыє ваши м^ѡныє ичы^тки ... досы^т м^ѡне доказали* [1, с. 141].

У групе якасных прыслоўяў вылучаецца падгрупа колькасных прыслоўяў, якія абазначаюць колькасць дзеяння з адценнем узмацнення ці аслаблення, ступень інтэнсіўнасці дзеяння або яго мяжу, меру якасці той ці іншай прыметы: *гетманє подел^ншы са в^оско к^ѡдѣ^ѣ ча^{ст}ю напоминанемъ а намовле^немъ, ча^{ст}ю тэ^н непр^ымате^нскую нем^ѡно^т н троха люд^у льж^учы, чыннли пианость* [1, с. 111]; *по чо^н лацно бы к^ѡдѣ^ѣ шбачыти м^ѡ м^ѡство шбо^ѡга люд^у такъ хто много р^укою н м^ѡство^н а д^ужо^тю тѣла могъ* [1, с. 111]; *Дэтры^т буд^учы в чоло з л^ук^у постреленъ ледво шш^ѡ, с которое раны потомъ ледве жы^т шсталъ* [1, с. 115]; *рымано^с вєлми много полєло, шкромъ троха которые штечы м^ѡли* [1, с. 115]; *заразо^н тэ^н то передъ себе внима^нє бер^учы* [1, с. 127]; *мннмалъ абы ме^ншого в^оска м^ѡ мѣтъ досыть до шказа^на того* [1, с. 129]; *вєлми шла^нн^ушы са шгро^ѡ ... а^н до Афры^т штекъ* [1, с. 129]; *вєлцэ того прагне абы з нимъ прышзнь прэм^нє взалъ* [1, с. 131]; *вѣр^у н люди его швалечныє ... хотя троха ведати не мѣ^н* [1, с. 135]; *Поча^т того вєлми жаловати* [1, с. 137]; *если бымы шмыслили ... по малю^нк^у наза^т шход^ни^т* [1, с. 141]; *ледве его свон ратовали* [1, с. 149]; *Непр^ыматель а^н ест^ѣ непомалу^н... зв^уле^н* [1, с. 155]; *шгровє ... повторє зе^нлю шго^нскую были посѣли* [1, с. 209]; *Тотъ Хаба недо^нго в тата^нско^н земли буд^учы живъ шме^н* [1, с. 209].

Якасна-акалічнасныя прыслоўі, спалучаючы значэнне якаснай характарыстыкі з акалічнаснымі значэннямі характару і спосабу дзеяння, складаюць прамежкавую групу паміж акалічнаснымі і якаснымі прыслоўямі. У залежнасці ад адцення лексічнага значэння ў разглядаемым помніку можна выдзеліць прыслоўі, якасная характарыстыка дзеяння ў якіх даецца шляхам параўнання ці прыпадабнення; яна можа сумяшчацца з указаннем на характар ці спосаб яго ўтварэння, на сумеснасць дзеяння: *Почали заразо^н все^с то^ѡ земли ... расказовати* [1, с. 115]; *потка^нє чыннли з ними вр^у* [1, с. 115]; *небє^нпечности ... которые ємо збр^ѡно тагн^учы мѣли м^ѡны^н сэ^нцэмъ не перемогли* [1, с. 141]; *посполите мов^н на домовы^т сметъ^н* [1, с. 141]; *если бымы шмыслили ... по малю^нк^у наза^т шход^ни^т* [1, с. 141]; *воспол^ѡ зо мною з домо^ѡ н^х выгнали есте* [1, с. 143]; *могли з ^угры з бли^нка чыннть вр^у мѣ^нми* [1, с. 147]; *за^нразом тагнул в дорогу наперве^с тэды до штырын* [1, с. 187].

Па сваёй марфалагічнай структуры прыслоўі старабеларускай мовы ўяўляюць застылыя формы той ці іншай зменнай часціны мовы. Найбольш празрыстымі па свайму марфалагічнаму складу з'яўляюцца адыменныя прыслоўі, г. зн. прыслоўі, утвораныя ад асноў назоўнікаў, прыметнікаў або лічэбнікаў.

У разглядаемым помніку самымі пашыранымі з'яўляюцца ўтварэнні ад кароткіх прыметнікаў ніякага роду ў форме назоўна-вінавальнага склону адзіночнага ліку: *б'здо скоро на поча"кү панова"а своего и" велии бы' хотливы' до вси'хъ р'бчѣ' на во'нү потре'ны' [1, с. 119]; вашого м'ства и шабэль вже давно дознали [1, с. 143]; за'жды л'б'шы' звы'ло зы'лно быти [1, с. 151]; А просто* проси' и' [1, с. 153]; т'р'но ' себе станови" што бы лепѣ [1, с. 155]; т'нгрове с'ть люди эбу'ронского народу недалеко 'т реки Моса в земли Лехнско' далеко 'т тое дороги Атылевон лежачон [1, с. 161]; 'хвати'шы его кре'ко за го'ло выбила ему' учы [1, с. 173]; ' которо" чини' часто възм'кү [1, с. 181]; ла"но доказать будете могли [1, с. 183]; летель та' высоко, же его пото" жадэ" дозрэтъ не мо' [1, с. 187]; въ шбозе Атылево" велии т'р'но было ' жы'ность [1, с. 189]; до'го стоа' мыслечы [1, с. 191]; бл'ко по' м'р заеха' [1, с. 189]; 'мыслилъ еси бы' срокго са з на" 'ходить [1, с. 199].*

Не менш прадуктыўныя ўтварэнні прыслоўяў ад іменных прыметнікаў у форме меснага склону адзіночнага ліку: *см'бле проти'ко непрыателю шли и м'жне са боро-нили [1, с. 111]; Абы того часу которы' м'бл' 'т во'ны ма'не ... не трави' [1, с. 123]; до ни' волне ходили [1, с. 125]; та пе'не того тве'дити не см'ю [1, с. 129]; потреба абы то кождь' з ва' ' себе пиане 'важа' [1, с. 141]; завжды то за р'б' л'бшю и хоро"шю почытано зацне а славне 'мереть [1, с. 141]; раду свою таемне 'на'милъ [1, с. 151]; та' далецэ шбачыти не можэ" [1, с. 153]; та ... пры тоб' спрыазанье в'рне и ста-тычным сэцэм б'дү стоалъ [1, с. 155]; проси' его покорне [1, с. 195]; подато' римане на себе вложонь' доброво'не прынали [1, с. 201].*

З кароткімі прыметнікамі жаночага роду суадносяцца прыслоўі, утвораныя ад формы вінавальнага склону адзіночнага ліку з прыстаўкай *по-* і без яе: *тою пора*кою людү своего Дэтры' и Матэрнъ б'дүчы непомалу' засм'чоны [1, с. 109]; шное м'б'то по неме"кү названо Стра"п'к'гъ [1, с. 125]; и' нешпа"рне' а непоготовү здыба' [1, с. 133]; гүф'цэ наши добре справившы и шб'варова'шы 'мы'лили по малю'кү наза' 'ходи" [1, с. 141]; Гүф'цэ з обү сторо' по ле'кү постүповали [1, с. 147]; би"вы зновү прагнүчы", жда' вто'гненьа [1, с. 153].*

Да прыслоўяў, суадносных з формамі роднага склону адзіночнага ліку кароткіх прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду, адносяцца прыслоўі *зда'лека, збл'нка*: *стреляючы зда'лека на непрыатела ро'ною бронею мешали и' гүф'цы [1, с. 115]; з лүко' с которыми добрэ 'м'блн з да'лека велии ровили непрыатела [1, с. 147]; могли з 'тры з бл'нка чинить в'р' м'б'ми [1, с. 147].*

Прыслоўе *велии* паходзіць ад творнага склону множнага ліку кароткіх асноў прыметнікаў на мяккі зычны: *римане по'на'шы велии много ра' подали тылъ [1, с. 115]*. У старабеларускай пісьменнасці гэта прыслоўе ўжывалася надзвычай часта. У сучаснай беларускай мове яно спецыялізуецца ў функцыі прыпрыметнікавай і прыпрыслоўнай акалічнасці, а таксама можа спалучацца з дзеясловамі, пераважна з тымі, якія абазначаюць стан прадмета або асобы [2, с. 56].

Не зусім зразумела паходжанне зафіксаванага ў даследуемым перакладзе прыслоўя *ледво*, якое часта сустракаецца ў старабеларускіх помніках: *б'дүчы в чоло з лүкү простреленъ ледво 'шо' [1, с. 115]*. Па характары канчатка гэта форма нагадвае форму прыслоўяў, утвораных ад ускосных склonaў кароткіх прыметнікаў ніякага роду (параўн.: *ледво* – *латво*). Тут можна толькі спасылацца на тое, што ў агульнаўсходнеславянскай мове існавалі прыслоўі *л'б'ть* (у значэнні «магчыма»,

«ледзь») і *одъва* (у значэнні «ледзь», «злѣску»), якія па значэнні супадаюць з сучасным беларускім *ледзьве* [3, с. 269].

Многія прыслоўі прыметнікавага паходжання ўтвораны ад назоўнага або вінавальнага склонаў прастай формы вышэйшай і найвышэйшай ступені параўнання поўных якасных прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду: *где бы тэ* непрятель на больше налегаль сами на'бегали* [1, с. 111]; *рыма^{не} нелениве^е ш'по' ш'ро" давали* [1, с. 111]; *хотѣ^{ны} далѣ^е ща^{ст}а своего досвѣ^тчиги ...тагнули до Ту'ни мѣ^те'ка* [1, с. 113]; *Перве^е тогда ... ш'чинили ш'ро"нѣ а стра"ливыѣ ш'крыкѣ* [1, с. 113]; *ш не" выше^е поведѣ^а* [1, с. 115]; *тамъ где набольше^е налегаль непрятель ш'по' давалѣ* [1, с. 115]; *ш чо" ниже^е повѣ^мтъ ш'ирѣ^е* [1, с. 119]; *велики сѣ клопотали готуючы сѣ до про"лоѣ битвы тако налѣпе^е могли* [1, с. 139]; *ла^тве^е могъ быти выкорене^е* [1, с. 159].

Для прыслоўяў, утвораных ад назоўнікаў, характэрна зрашчэнне ў слова прыназоўнікава-склонавай формы: *Наза^атрѣе ш'рове ... бѣдучы спрацованы ш'почынули* [1, с. 109]; *ш' поранку а* до вѣчора битва сѣ точыла* [1, с. 111]; *потка^е чинили з ними врѣ^а* [1, с. 115]; *Наза^атрѣе некоторѣ его вѣска жѣ'нерѣ^а принесѣ^е ему мѣ^чъ* [1, с. 119]; *заразо" ш'дного часу вѣною остерегли сѣ* [1, с. 123]; *Атыла мало пере^а ты" напосре^акѣ зе"ли фра"цѣкое не дотѣ^анулѣ* [1, с. 127]; *заразо" тѣ* то передѣ себе внима^ае берѣчы* [1, с. 127]; *Почалѣ собѣ во все" надзвѣча^а недѣла^е почынати* [1, с. 129]; *минималѣ абы ме"шого вѣска мѣ мѣ^тъ досы^тъ до ш'каза"а того* [1, с. 129]; *котрые еще с початку ш'ро" завѣды непрятѣ^амы бывали* [1, с. 133]; *не вжо зара^а мужность твоя и панство твое з рѣ^а твоихъ ш'тѣ^аде^а* [1, с. 135]; *спередѣ на' непрятѣ^а налѣгаѣ^а* [1, с. 141]; *шмылини ... наза^а ш'ходи^а* [1, с. 141]; *Атыла нешто жѣ'нерѣ^а напро^дъ vysла^ашы ... волное бѣ^авы иска^а* [1, с. 145]; *з вами вѣполѣ^а и жы^а и ш'ме^а* [1, с. 145]; *я сѣ напередѣ в непе^апечность ш'дамѣ* [1, с. 169].

Марфалагічная будова тут ясная, аднак іншы раз трэба звяртацца да этымалагічнага аналізу слова. Так, прыслоўе *подле: погрѣ^али и' подлѣ* [1, с. 113] узнікла ў выніку зліцця ў адно слова прыназоўніка *по* і склонавай формы ўстарэлага назоўніка *доль* у значэнні «даўжыня».

Некаторыя прыслоўі ўтвораны ад пэўных склонавых форм назоўнікаў: *гетманѣ поделѣ^ашы сѣ вѣско" ко*дѣ^а ча^{ст}ю напминанемъ а намовлѣ^аемъ, ча^{ст}ю тѣ* непрятѣ^аскѣю немѣ^ано^а и тро^ахѣ людѣ лѣжучы, чинили пилность* [1, с. 111]. *часомъ мѣ^аного жѣ'нера, часѣ^а спра^аного гѣ^амана повѣ^аости чынечы* [1, с. 117]; *Валамира бра^а твоего дома тепѣ^а мешкаючого зѣ^атави^а* [1, с. 157].

Зафіксаваны таксама прыслоўі адлічэбнікавага паходжання: *ш'рове ш'мыслили перве^е ш'мерѣти* [1, с. 113]; *што сѣ ш'на^а было стало* [1, с. 131]; *ш'рове ... повторѣ зе"лю ш'гѣску^а были постѣли* [1, с. 209].

Большасць адзайменнікавых прыслоўяў старабеларускай мовы ўтворана афіксальным спосабам. Яны адносяцца да словаўтваральных мадэлей, якія ўжо ў старабеларускі перыяд страцілі сваю актыўнасць, а з пункту гледжання сучаснай мовы з'яўляюцца мёртвымі і непрадуктыўнымі. Такія прыслоўі складаюць групы з так званымі звязанымі асновамі. Марфемную структуру іх можна высветліць толькі пры этымалагічным аналізе, абавіраючыся на факты гісторыі мовы ці на дыялекты матэрыял. Так, напрыклад, агульнаславянскае прыслоўе *ачѣ* (параўн. польск. *ácszi*, чэшск. *ač*, в.- лужыцк. *hač*, ст.-сл. *a* *че*) – вынік зліцця злучніка *a* з займеннікавым каранёвым элементам *че* (*ч*) (інд.-е. **k^he*); у прыслоўі *тогда* выдзяляюцца займеннікавы каранёвы элемент *т-* і суфіксальная група *-(о)гд-ы*; прыслоўе *отсюль* утворана ад займеннікавай асновы *с-*, прыстаўкі *от-* і суфіксальнай групы *-ю-ль*;

прислоўе *теперь* узыходзіць да агульнаславянскай формы *топърво*, якая ўзнікла шляхам складання ўказальнага займенніка *то* і іменнага парадкавага лічэбніка ў форме назоўна-вінавальнага склону адзіночнага ліку ніякага роду, першапачатковы воблік прислоўя зацямнілі міжскладовая асіміляцыя, змяненне моцнага рэдукаванага ў *е*, адпадзенне канцаваго ненацісканага склада; агульнаславянскае прислоўе *коли* ўтворана шляхам спалучэння займеннай асновы і часціцы *ли*.

У групе адзайменнікавых прислоўяў даследаванага помніка адзначаюцца прислоўі з займеннікавымі каранёвымі элементамі *г-*, (*кг-*), *к-*, *с-*, *т-* і разнастайнымі прыстаўкамі, суфіксамі і суфіксальнымі групамі: *Кгды пере^а давными часы гү^ове положили с^а были шбозо^а надъ рекою Тисою* [1, с. 107]; *тогда в то^а часъ в Панънонъи ме^акали ро^аные народы* [1, с. 107]; *то есть в то^а краю которы^а теперь ѿго^аскимъ зове^амо* [1, с. 107]; *Та^а ех^а до него Дятрыкъ* [1, с. 107]; *целую ночь были сѣкли а забивали и все гдѣ^а могли мечо^а трапили* [1, с. 107]; *Зобравшы тэды вст^аки шного во^аска ѿдарыли на нѣ^а* [1, с. 111]; *которые с^а были ш^асюль до него зо^али* [1, с. 119]; *ш^а на то^а мѣ^ацу ш^акуль его приведено шбралъ собѣ^а ме^аканье* [1, с. 135]; *вернѣ^а с^а до Рымѣ ш^акуль коли его приведено до цесара за радою Пладцэдѣи матки былъ прына^а в ла^аку* [1, с. 129]; *Которые еще с початку ѿгром завжды непрятѣли бывали* [1, с. 131]; *вѣрѣ и люди его хвалѣные а преследовати ѿмысли^а еси поты поки его ласка мнѣ^а дае^а* [1, с. 135]; *Тобѣ дотуль тое мо^аности зе^аское ѿжывати допу^асти^а, поки емѣ^а будѣ^а с^а здало* [1, с. 137]; *ле^а дотуль его ѿжывати будешъ докуль бо^а ... тобѣ назначѣ^а* [1, с. 137]; *ш^асю^а не можемъ иначе вѣ^ати* [1, с. 141]; *нигды пере^а с^а большыхъ мѣ^аства своего не указа^а знако^а* [1, с. 143]; *если чого коли доказа^а, тогда то ѿчини^а* [1, с. 145]; *Тѣ^а исторыкове не згожаѣ^а с^а хто вѣ^авы выгра^а* [1, с. 149]; *Кгды н^а такъ розказа^а ѿчинити* [1, с. 153]; *кдѣ^ате мѣ^ато взяли* [1, с. 165]; *Та^а тѣ^а часу набольшого неща^а а праве встатного кресѣ^а богѣ^а дѣшѣ^а дали* [1, с. 171].

Частка прислоўяў больш ясная па свайму марфалагічнаму складу. Яны ўтвораны ад склонавых форм указальных займеннікаў мужчынскага і ніякага роду з прыназоўнікам: *По томъ ... не за долъгѣ^а ча^а всю долънѣю ѿго^аскѣю землю ... подъ свою мо^а подъбили* [1, с. 113]; *тоѣ та^а великое па^аство ... крепче^ашее на пото^а было* [1, с. 117]; *словаки ... Матѣ^анови пере^а ты^а на велико^а помочы были* [1, с. 119].

Займеннікі могуць выкарыстоўваюцца і пры ўтварэнні ступеней параўнання: *што далѣ^а ты^а бо^аше^а запала^а с^а хѣ^аю ро^ашыра^а а па^аства своего* [1, с. 117]; *ѿмысли^а тогды што набо^азде^а ѿдары^а на сло^авѣ^аскѣю землю* [1, с. 119].

Утварэнне прислоўяў ад дзеясловаў не было прадуктыўным. Магчыма, дзеяслоўнага паходжання зафіксаванае ў помніку прислоўе *мимо* (*мѣ^ардѣ^а бо^ае мимо вси н^ашыѣ лю^аские речы за^ажды ва^ане^ашыѣ быти розѣ^амѣ^амъ* [1, с. 165]), утворанае пры дапамозе суфікса *-мо* ад той жа асновы, што і дзеяслоў *минуть* (параўн.: польск. *minąć*, чэшск. *mineti* – «праходзіць міма, паблізу»).

Паводле паходжання асноўную групу складаюць прислоўі, якія былі характэрны агульнаславянскай і агульнаўсходнеславянскай мовам: *Если подамо непрятѣлю мѣ^асто, бѣ^а похыбы, маѣ^атно^ати и горла вси^а на^а, в небезпечно^ать ѣдамо* (параўн. польск. *Yśli podamy nieprzyiacielowi miasto, bez pochyby, mąiętności y górlá wszystkich nas, w niebezpieczność wdamy*) [1, с. 467]; *Бискуп^а, в которомъ споведаю ниже^а, ... та^а забитъ* (параўн. польск. *Biskup, o którym powiem niżey, ... tam zabit*) [1, с. 472]; *ле^а дотуль его ѿжывати будешъ* (параўн. польск. *lecz dotąd go używać będziesz*) [1, с. 480]; *трѣ^адно^ати а небезпечно^ати ... есмо збрѣ^ано тѣ^агну^ачи мѣ^али* (параўн.

польск. *trudności á niebezpieczności ... zbroyno ciagnąc mielismy*) [1, с. 483]; мѣствомъ ухоу не боронили (параўн. польск. *męstwem ochotnie bronili*) [1, с. 491]; трудно ѡ себе становити (параўн. польск. *trudno v siebie stànowić*) [1, с. 494]; А такъ не маю сѧ чого боати (параўн. польск. *A thák nie máią sie czego bać*) [1, с. 492]; же есмо еще цѣло зостали (параўн. польск. *żesmy ieszczę cάło zostáli*) [1, с. 496]; Походни гораючыє надъ мѣсто часто и долго видано (параўн. польск. *Pohodnit goraiące nad miastem często y długo widziano*) [1, с. 497]; едь, где хочѣ все тебе іако слѣзе божому ... послушно бѣдетъ (параўн. польск. *iedź, gdzie chcesz*) [1, с. 523]; тае не до 8го 8те (параўн. польск. *tajemnie do węgier wciekł*) [1, с. 523]; бы давно великую воѣну зачѧ (параўн. польск. *był dawno wielką wojnę wszczęł*) [1, с. 525]; Тѣ исторыковѣ не згожаю сѧ (параўн. польск. *Tu historykowie nie zgadzają sie*) [1, с. 533].

Разам з тым, у даследуемым помніку даволі шырока прадстаўлены паланізмы і іх беларускія варыянты ў адпаведным фанетычным і граматычным афармленні, частка якіх у старабеларускай пісьменнасці паступова выціснула адпаведныя прыслоўі, якія бяруць пачатак у слоўнікавым складзе агульнаўсходнеславянскай мовы: Зобрашы тѣды вста ки уного воѣска, которые были в пора ки зостали, ...ударыли на нѧ в оно долине Тарно (параўн. польск. *Zt browszy tedy ostatki onego woyská, ktore były od porażri zostały, ... vderzyli ná nie w oney doline Tarnok*) [1, с. 460]; с которое раны потомъ ледве жѣ всталъ (параўн. польск. *s ktorej rány potym ledwy żyw został*) [1, с. 463]; потка е чинили з ними в рѣ (параўн. польск. *potkanie czynili z nimi w rēc*) [1, с. 463]; тоє звитаство не леда іакъ прыло (параўн. польск. *to zwieczęstwo nie ledà iàko przyszło*) [1, с. 463]; жаде не бы хто бы сѧ проти ку нѧ ввѣры (параўн. польск. *żaden nie był ktoby sie przeciwko nim oborzył*) [1, с. 465]; гѣмана повѣости досы чинѣны (параўн. польск. *hethmànà powinności dosyć czyniąc*) [1, с. 465]; лице бы сѧ 8ро впирати мѣ (параўн. польск. *łacnie by sie węgrom opierać mógł*) [1, с. 468]; ма не ...пожы ку не трави (параўн. польск. *mànie ...pożytku nie trawił*) [1, с. 469]; з розманты свѣта краини што день до него сѧ зѣдчали (параўн. польск. *z rozmaitych swiàtà kràin czo dzień do niego sie zyeżdżali*) [1, с. 469]; вже лѧно вѣвѣсь захѣ слѣца шаблею мѣ по свою мѣ по битъ (параўн. польск. *iuz łàzno wszythek zachod słońzà szablą mógł pod swą moc podbić*) [1, с. 470]; длѧ того велѣ того прагне (параўн. польск. *dla tegoż wielce tego prągnie*) [1, с. 470]; заразо тѣ то передъ себе внима е берѣчы (параўн. польск. *zàràzem też to przedsię mniemànie biorąc*) [1, с. 473]; если бы сѧ на то сполне не вгледали, мечѣ посполъ постѣлъ (параўн. польск. *iesliby sie ná to społnie nie opàtrzyli, mieczem wspołek posiadł*) [1, с. 476]; про не мѣлъ далѣ вжидати (параўн. польск. *prożno miał dàley omieszkawàć*) [1, с. 478]; Атыла ачѣколке сѧ межы страхомъ и надеєю рѣмышлалъ, рѣважаючы собѣ частокро (параўн. польск. *Atylà àczkolwiek sie miedzy stràchemy nàdzieią wahał, rozważàic sobie częstokroć*) [1, с. 481]; небѣпе но в земли неприятельско би вѣ давати (параўн. польск. *niebezpieczno w ziemi nieprzyiacielskiej bitwę dawać*) [1, с. 484]; потребы абы то коды з ва 8 себе пилне 8важа (параўн. польск. *potrzebà àby tho kàzdy z wa v siebie pilnie wważał*) [1, с. 484]; 8мыслили ... по малю ку наза 8ходн (параўн. польск. *vmyslili ... potàlucżku nàzad vchodzić*) [1, с. 484]; Завжды то за рѣ лѣпшѣю и хорошѣю почитано зачне а славне 8мереть (параўн. польск. *Zàwždy tho zà rzecz lepszą y pieknieyszą poczythano zacnie à sławnie vmrzeć*) [1, с. 485]; а к томѣ тѣ з людми бол покою нижли воѣне привыклыми чинити маєте (параўн. польск. *á khtemu też z ludźmi więcey pokoiowi niżli wojnie przywykłymi czynić macie*) [1, с. 486]; ачѣ сѣть 8зростѣ высокого (параўн. польск. *àczci sà wzrostu wysokiego*) [1, с. 487]; з вами

восполоѣ и жыѣ и ѿмеѣ (параўн. польск. *z wami wespolek u żył u vmàrl*) [1, с. 487]; *вжды ноѣ ... могъ мѣти на помочы* (параўн. польск. *wždy nos ... mogł mieć na pomocy*) [1, с. 488]; *Кгда вже были ѿ себе на стрелеѣ з лука* (параўн. польск. *Gdy już były od siebie na strzeleniu z łukà*) [1, с. 488]; *поневаѣ жадное иѣшоє надѣи здоровѣ нѣѣ* (параўн. польск. *ponieważ żadneyinszey nàdzieie zdrowia nie mäs*) [1, с. 491]; *тогда наши рѣчы сполне прыѣдѣ в такую трудносѣ* (параўн. польск. *tedy nasze rzeczy spolne przijdą w taką trudność*) [1, с. 495]; *радшеѣ для того, иѣ его ѡбѣмовлено, іако ѿ прычыны до того даѣ* (параўн. польск. *rądszey dla tego, iż go oskarżono, iakoby on przyczynę do tego dał*) [1, с. 497]; *што маєѣ чинити, ... абысмы сѣ смерти передѣ часоѣ* *приходіаѣе ѡстерегли* (параўн. польск. *co mamy czynić, ... ábysmy się śmierci przed chtëm przychodzącey vstrzegli*) [1, с. 502]; *абысте вы на дѣху здорови были, іа сѣ напередѣ в непереспечность ѡдамѣ* (параўн. польск. *ábyscie wy na duchu zdrowi byli, іа się naprzod w nieprzespieczność wdam*) [1, с. 505]; *вси наши рѣчы ку вашоѣ ѡздобе, кгдасте место взяли, прыѣло* (параўн. польск. *wszyscy nasze rzeczy ku wászey ozdobie, gdyście miasto wzięli, przyszło*) [1, с. 506].

Спецыфічна беларускія прыслоўі, а таксама беларускія варыянты агульнаўсходнеславянскіх прыслоўяў у адпаведным фанетычным і граматычным афармленні пранікалі ў літаратурную мову таго часу ў сувязі з ажыўленнем мясцовых дыялектаў і ўжываліся часцей за ўсё яшчэ ў сінанімічным плане побач са старымі прыслоўямі: *Рамане понаѣшы велии много раѣ подали тылѣ* (параўн. польск. *Rzimańe podiǫwszy bårzo wiele ran podáli tył*) [1, с. 463]; *всюды великую поражку чинили* (параўн. польск. *wszędzie wielką porażkę czynili*) [1, с. 463]; *ѡмыслиѣ тогда што наборздеѣ ѡдарыѣ на Словенскую землю* (параўн. польск. *Vmyslił tedy co naurychley vderzyć na Słowieńską ziemię*) [1, с. 465]; *которые сѣ были ѿсюѣ до него зѣли* (параўн. польск. *które się były zewsząd do niego zesły*) [1, с. 466]; *А ѿтѣлѣ ... ѡблеѣ место Арѣкгѣтѣниѣ* (параўн. польск. *A stądże ... obległ miasto Argentinę*) [1, с. 471]; *ѿкѣлѣ ... былѣ прынаѣ в лаѣку* (параўн. польск. *skąd ... był przyet w łaskę*) [1, с. 474]; *звальчыѣшы фраѣцкую землю сподѣваѣ сѣ латвеѣ потомѣ влоѣкеѣ достати* (параўн. польск. *zwalczywszy frąnzuską ziemię spodzyewał się łacniey potym włoskiey dostać*) [1, с. 474]; *тепеѣ сѣ заѣ ѡ то стараюѣ* (параўн. польск. *teraz się zaśie o to stàràiq*) [1, с. 476]; *што бы латво ѡчинити* (параўн. польск. *co bårzoby łacno vczynić*) [1, с. 476]; *дотѣлѣ тоѣ моѣности зѣское ѡжывати допѣстиѣ* (параўн. польск. *dotąd tey możności ziemskiey vżywać dopuści*) [1, с. 480]; *дотѣлѣ его ѡжывати бѣдешѣ, докѣлѣ бѣ ... тобѣ назначѣ* (параўн. польск. *dotąd go vżywać będziesz, dokąd Bog ... tobie nàznàżył*) [1, с. 480]; *Прыѣвавши иѣ тогда до себе, пыталѣ* (параўн. польск. *Przyzwawszy ich tedy do siebie, pytał*) [1, с. 480]; *рады Атылевы добрѣ былѣ свѣдоѣ* (параўн. польск. *ràdy Atyłowey dobrze był świadom*) [1, с. 481]; *ѿсюѣ не можемѣ иначе вѣѣти* (параўн. польск. *stąd niemożemy inàczej wynisć*) [1, с. 484]; *а заразѣ за першыѣ поѣкаѣемѣ рады слабѣюѣ* (параўн. польск. *à wnet za pírwszim potkàniem ràdzi słàbieiq*) [1, с. 487]; *Рамане тыѣ сѣ прѣчеѣ поспешали* (параўн. польск. *Rzymiànie tym się pręcey pospieszàli*) [1, с. 489].

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Золтан, А. «Athila» М. Олаха в польском и белорусском переводах XVI века / А. Золтан. – Ниредьхаза, 2004. – 554 с.
2. Шуба, П.П. Прыслоўе ў беларускай мове / П.П. Шуба. – Мінск : Выд-ва АН БССР, 1962. – 194 с.

3. Нарысы па гісторыі беларускай мовы. – Мінск : Выд-ва М-ва асветы БССР, 1957. – 450 с.

Satsuta I.V. Adverb in the Old Belarusian translation of «The History of Athil»

In the article the main semantic groups of adverbs, which are fixed in Old Belarusian handmade translation of a tale «The History of Athil» are investigated. Also, in this tale features of making adverbs are analysed. The main group are formed by adverbs, which were typical to languages. Rather broadly polonisms and their belarussian variants are introduced in fanetical and grammatical distignation.

Рукапіс паступіў у рэдкалегію 20.01.2011